

भारत सरकारच्या National Initiative For Proficiency In Reading With Understanding and Numeracy (NIPUN BHARAT) अंतर्गत “मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियान” ची अंमलबजावणी करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन

शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: संकीर्ण-२०२१/प्र.क्र.१७९/एसडी-६

मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,

मंत्रालय, मुंबई- ४०० ०३२.

दिनांक : २७ ऑक्टोबर, २०२१.

वाचा:-

१. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९
२. महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम, २०११
३. समावेशित शिक्षण शासन निर्णय २०१७ (११८/१७) एस.डी.६, दि.१६/१०/२०१८.
४. शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१९/प्र.क्र.७६/एसडी-६, दि.३०/०७/२०१९
५. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२०.
६. भारत सरकारच्या निपुण भारत FLN Mission मार्गदर्शक सूचना, दि.०६/०७/२०२१.

प्रस्तावना:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सन २०२० नुसार, प्राथमिक स्तरावर सन २०२६-२७ पर्यंत मुलभूत भाषिक व गणितीय कौशल्य प्राप्त करण्यास सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. यात प्राथमिक पातळीवरील अनेक विद्यार्थ्यांनी अद्याप मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त केले नाही, असे ठळकपणे नमूद आहे. वय वर्षे ३ ते ९ वयोगटातील सर्व विद्यार्थ्यांना मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त करण्यासाठी त्वरीत एक राष्ट्रीय अभियान राबवून त्याची राज्यामध्ये अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. सदर अभियानात विद्यार्थी, पालक, शाळा, शिक्षक व समाज या सर्वांनी सर्वकष पुढाकार घेऊन राज्यातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या भावी शिक्षणाचा पाया मजबूत करणे गरजेचे आहे.

त्यासाठी भारत सरकारने “समग्र शिक्षा” मध्ये निपुण भारत (National Initiative For Proficiency In Reading With Understanding and Numeracy) अंतर्गत प्रत्येक विद्यार्थ्यांने इयत्ता ३ री पर्यंत मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान सन २०२६-२७ पर्यंत प्राप्त करण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. याकरिता कृती आराखडा तयार करणे, विषयसूची व प्राधान्यक्रम ठरविण्याची गरज आहे. यासाठी जिज्ञासूपणास वाव देणारा अभ्यासक्रम व शैक्षणिक साहित्य (ऑफलाईन व ऑनलाईन), निश्चित क्षमता विधाने (Learning Competencies) व अध्ययन निष्पत्ती (Learning Outcomes), शिक्षक सक्षमीकरण, मूल्यमापनाची तंत्रे इत्यादी विकसित करणे आवश्यक आहे. सध्या इयत्ता ४ थी व ५ वी मधील ज्या विद्यार्थ्यांनी मुलभूत कौशल्ये प्राप्त केली नाहीत, त्यांनाही आवश्यक नैपुण्य प्राप्त करण्यासाठी वैयक्तिक मार्गदर्शन, समवयस्क विद्यार्थ्यांसोबत गटकार्य व वयानुरूप पूरक अध्ययन साहित्य (छापील व डिजिटल स्वरूपात) उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रामध्ये मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाची आवश्यकता:-

दिनांक २२ जून, २०१५ च्या प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र या कार्यक्रमाचे महाराष्ट्रातील शाळांमध्ये नियमितपणे जाणाऱ्या प्रत्येक मुलाने मुलभूत अध्ययन क्षमता प्राप्त करणे. कोणतेही मूल अभ्यासात मागे न राहणे हे ध्येय होते. याकरीता अधिकाऱ्यांनी, शाळा व्यवस्थापनाने व अधिक महत्त्वाचे म्हणजे शिक्षकांनी या कार्यक्रमाला गती दिली. सन २०१४,२०१६ व २०१८ च्या ASER अहवालानुसार या कार्यक्रमास प्रचंड यश मिळाले. तथापि, कोविड १९ च्या वैश्विक महामारीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात अडथळा निर्माण झाला.

- युनेस्कोने केलेल्या अभ्यासानुसार, भारतातील विद्यार्थ्यांचा शालेय शिक्षणाचा ६५% ते ७४% वेळ वाया गेला आहे.
- अझिम प्रेमजी विद्यापीठाने सप्टेंबर, २०२० मध्ये त्यांनी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, केवळ ४२% मुले, ऑनलाईन वर्गाला उपस्थित राहू शकली. ज्या मुलांना ऑनलाईन वर्गाला उपस्थित राहणे शक्य झाले. त्यांच्या बाबतीतही सदर संधी अपेक्षित परिणामकारक ठरली नाही. बहुसंख्य शिक्षक ऑनलाईन वर्गामध्ये दररोज प्रत्येक इयत्तेला एकच तास शिकवू शकले. ८०% पेक्षा अधिक शिक्षकांना ऑनलाईन विद्यार्थ्यांबरोबर भावनात्मक संपर्क ठेवणे कठीण गेले व ९०% पेक्षा अधिक शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन परिणामकारकरित्या करणे अशक्य झाले.
- अशियन विकास बँक २०२१ नुसार, शाळा बंद राहिल्यामुळे ५ अशियन देशांमधील (भारतासह) मुलांच्या भावी सरासरी कमाईच्या ३.५% ते ४.७% नुकसान झाले. तसेच दक्षिण आशियाच्या सन २०२० सालच्या एकूण ढोबळ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ५% ते ७% नुकसान झाले.
- एका सर्वेक्षणानुसार, शाळा आधीच सोडलेल्या ३% मुलांबरोबरच ६% मुले शाळेत परत येण्याची शक्यता नाही. (ए. एस. ई. आर. २०१९) महामारीनंतर शिक्षण व्यवस्थेमधून आणखी २४ दशलक्ष मुलांची गळती होईल. म्हणून सध्याची स्थिती व गेल्या कालावधीत शाळा सतत बंद राहिल्यामुळे झालेले नुकसान लक्षात घेता पुढील काळात शिक्षणाचा पाया “पायाभूत शिक्षण” असणे आवश्यक आहे.

शासन निर्णय:-

राज्यात सन २०२६-२७ पर्यंत इयत्ता ३ री पर्यंतच्या १००% विद्यार्थ्यांना मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त करण्यासाठी तसेच इयत्ता ३ री पुढे गेलेल्या तथापि, अपेक्षित क्षमता प्राप्त न करू शकलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी “निपुण भारत” अंतर्गत पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाची अंमलबजावणी करण्यास शासन मान्यता देत असून पुढीलप्रमाणे दिशानिर्देश करित आहे :-

१. **भाषिक कौशल्ये:-** ३ ते ९ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा प्रारंभिक भाषा विकास होण्यासाठी मातृभाषेमध्ये मौखिक भाषा ज्ञान, समजपूर्वक ऐकणे व त्याचे आकलन, मुद्रणशास्त्र व उच्चारशास्त्र यांच्या विकासाची जाणीव व लेखन कौशल्याचा विकास होणे गरजेचे आहे. भाषिक कौशल्ये प्राप्त होण्यासाठी भाषेचे पूर्वज्ञान मदतगार ठरेल. ज्या विद्यार्थ्यांचा मातृभाषेचा पाया मजबूत असतो, ते विद्यार्थी इंग्रजी वा अन्य भाषा अधिक सहजतेने शिकू शकतात.

पायाभूत साक्षरतेचे घटक:-

- १.१. **मौखिक भाषा विकास:-** लेखन व वाचनाची कौशल्ये विकसित करण्यासाठी मौखिक भाषेचा विकास महत्त्वाचा आहे.
- १.२. **उच्चार शास्त्राची जाणीव:-** शब्दांची लय व ध्वनीची जाणीव या बाबींचा योग्य वापर होणे गुरेजेचे आहे.
- १.३. **सांकेतिक भाषा/लिपी समजून घेणे:-** यामध्ये छापील मजकूरांचे आकलन करण्याची क्षमता, अक्षरांचे ज्ञान, सांकेतिक भाषा, लिपी समजून घेणे, शब्द ओळखणे.
- १.४. **शब्द संग्रह:-** मौखिक शब्द संग्रह, वाचन/लेखन शब्दसंग्रह व शब्दांच्या विविध अर्थछटा.
- १.५. **वाचन व आकलन:-** मजकूराचे वाचन करून अर्थ समजून घेणे, माहिती प्राप्त करणे व मजकूराचे स्पष्टीकरण करणे.
- १.६. **वाचनातील ओघवतेपणा:-** मजकूर अचूकपणे व लयबद्ध वाचणे, अभिव्यक्ती व आकलन.
- १.७. **लेखन:-** अक्षरे व शब्द लिहिणे, अभिव्यक्तीसाठी लिहिणे याची क्षमता.
- १.८. **आकलन:-** छापील मजकूर/पुस्तके यामुळे आकलन कौशल्ये विकसित होण्यास मदत.
- १.९. **वाचन संस्कृती/वाचनाकडे कल:-** यामध्ये विविध तऱ्हेची पुस्तके व इतर वाचन साहित्य वाचण्याकडे कल असणे.

२. पायाभूत संख्या साक्षरता, संख्याज्ञान व गणितीय कौशल्ये:-

पायाभूत संख्या साक्षरता म्हणजे दैनंदिन प्रश्न सोडवण्यासाठी साध्या संख्यात्मक कल्पनांचा वापर करण्याची क्षमता. संख्या पूर्व व संख्या कल्पनेचा विकास, तुलना करण्याचे ज्ञान व कौशल्य, क्रमशः मांडणी करणे, आकृतीबंध/संरचना ओळखणे व त्याचे वर्गीकरण. या बाबी प्राथमिक वर्गात गणित अध्ययनाचा पाया घालतात.

प्रारंभिक गणिताचे दृष्टीकोन:-

- **संख्या पूर्व:-** गणन व संख्या ज्ञान
- **संख्या व संख्येवरील क्रिया:-** दशमान पध्दतीचा वापर, संख्येवरील क्रियांवर प्रभुत्व संपादन करणे.
- **गणना करणे:-** तीन अंकी संख्यांची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार या गणितीय क्रिया करण्याच्या पध्दती समजावून घेणे व त्याचा उपयोग करणे.
- **आकार व अवकाश याबाबत समजून घेणे:-** तीन अंकी संख्यांपर्यंतची सोपी आकडेमोड करून त्यांच्या विविध संदर्भातील दैनंदिन कार्यात उपयोग करणे.
- **नमुना/संरचना:-** आकार व अवकाशातील वस्तू समजून घेण्यासाठी संबंधित शब्द संग्रह शिकणे.

३. या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ३ ते ९ वर्षे वयोगटातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सन २०२६-२७ पर्यंत खालील किमान शैक्षणिक लक्ष्य निर्धारित करण्यात येत आहेत.

	अंगणवाडी/ बालवाडी अखेर	इयत्ता पहिली अखेर	इयत्ता दुसरी अखेर	इयत्ता तिसरी अखेर
भाषा साक्षरता	अक्षरे व त्यासंबंधी आवाज ओळखतो किमान २-३ अक्षरे असलेले साधे शब्द वाचतो.	अपठीत मजकूर असलेली किमान ४-५ साधे शब्द असलेली छोटी वाक्ये वाचतो.	अपठीत मजकूर ४०-५० शब्द प्रती मिनिट अर्थासकट वाचतो.	अपठीत मजकूर ६० शब्द प्रती मिनिट अर्थासकट वाचतो.
संख्या साक्षरता	१० पर्यंत अंक ज्ञान (ओळखणे व वाचणे)	९९ पर्यंत संख्यांचे वाचन, लेखन. साधी बेरीज व वजाबाकी करतो.	९९९ पर्यंत संख्यांचे वाचन, लेखन. ९९ पर्यंत संख्यांची वजाबाकी करतो.	९९९९ पर्यंत संख्यांचे वाचन, लेखन. सोपी गुणकाराची उदाहरणे सोडवतो.
आनंदी व्यक्तिमत्त्वाची जोपासना (Well Being Goals)	मुलांना शैक्षणिक वातावरणात आनंदी व सुरक्षित वाटते. चांगल्या सवयी विकसित होतात. शरीर तंदुरुस्त राहते, स्वतः बाबतचा आदर वाढतो. स्वतःबाबत सकारात्मक कल्पना निर्माण होतात व सकारात्मक दृष्टीकोनाचे योग्य संवर्धन केल्यास आयुष्यभर लाभकारक ठरते. सर्व शिक्षकांनी मुलांच्या सामाजिक व भावनात्मक स्वास्थ्याची जपणूक कशी करावी याविषयी संवेदनशील असणे आवश्यक आहे.			

४. समावेशित शिक्षण:-

या अभियाना अंतर्गत विशेष शैक्षणिक आवश्यकता असलेल्या व दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी कार्यरत शिक्षक व व्यवस्थेतील सर्व घटकांनी खालील बाबी करणे आवश्यक आहे.

- समतेचा दृष्टीकोन ठेऊन एकेका छोट्या समुहाला शिकवण्यासाठी व त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी अधिक वेळ द्यावा लागेल.
- समावेशक शिक्षणाचा दृष्टिकोन हा वेगवेगळ्या पद्धती अवलंबण्याचा व निर्धारित लक्ष्य साध्य करण्यासाठी मदतीचा असला पाहिजे.
- विद्यार्थ्यांबरोबर व्यक्तिगत स्नेह निर्माण करणे व वर्ग अध्यापना पूर्वी विद्यार्थ्यांच्या स्वस्थ, आनंदी व्यक्तिमत्त्वसाठी आत्मविश्वास व स्वयं प्रोत्साहन यावर लक्ष केंद्रित करणे.
- संपादनूक तपासण्यासाठी नाविन्यपूर्ण पद्धती व दृष्टीकोनाचे अवलंबन करणे.
- प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन शैलीशी जुळवून घेण्यासाठी अधिक परिश्रमाची आवश्यकता आहे.

५. मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाचे आधारस्तंभ:-

राज्यात या अभियानाची अंमलबजावणी करण्यासाठी सहा प्रमुख आधारस्तंभे ठरविण्यात येत आहेत. प्रत्येक विद्यार्थ्यांस इयत्ता तिसरीपर्यंत पायाभूत लेखन वाचन व गणितीय कौशल्य प्राप्त होतील. हे ध्येय सन २०२६-२७ पर्यंत साध्य होईल. कोणतेही मूल त्याच्या शैक्षणिक प्रवासात मागे

राहणार नाही व पुढील आयुष्यात त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर नकारात्मक परिणाम होणार नाही, यासाठी प्रत्येक स्तंभ संयुक्त भूमिका पार पाडेल.

अभियानाचे आधारस्तंभ	विवरण
संबंधित घटकांचे निदान	राज्यातील सध्याच्या शैक्षणिक परिस्थितीचे पायाभूत निदान करून पुढील कृती कार्यक्रमाचे नियोजन करता येईल. <ul style="list-style-type: none"> • सध्याचे धोरण, क्षमता व अंदाजपत्रक • व्यवस्थापकीय: सध्याची उद्दिष्टे, शैक्षणिक सहाय्य, सनियंत्रण व पालकांची प्रतिबद्धता • वर्ग अध्ययनाचा परिणाम (Classroom Impact): विद्यार्थ्यांची पूर्वतयारी, सूचना देण्याची वेळ, बालमानसशास्त्र व संसाधने
सर्व स्तरावर उद्दिष्टे व लक्ष्य याचे निर्धारण	या अभियानाशी संबंधित सर्व संबंधितांचे स्पष्ट व मापनयोग्य उद्दिष्टे निश्चित करणे गरजेचे आहे. हे उद्दिष्टे विद्यार्थ्यांच्या संपादनपूकीशी व सध्याच्या अध्ययन स्तराशी सुसंगत व शिक्षकांना सहाय्यभूत असावीत. यामध्ये ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील व १ ली ते ३ री इयत्तेतील उद्दिष्टे स्पष्ट झाल्यास विचारांची देवाण-घेवाण सुलभ होऊन संबंधित घटकांची जबाबदारी निश्चित होईल.
उच्च दर्जाचे अध्ययन व अध्यापन साहित्य	विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी आवश्यक अध्ययन-अध्यापन साहित्य उपलब्ध करण्यात येईल.
शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास	अंगणवाडी/बालवाडी व शाळेतील शिक्षकांनी या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी नवनवीन अध्ययन अध्यापन तंत्रे व त्याचा परिणामकारकरित्या वापर करण्याचे आवश्यक कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी शिक्षकांचा व्यावसायिक विकासाचे उपक्रम आयोजित करण्यात येतील.
शिक्षकांच्या मदतीसाठी यंत्रणा	शिक्षकांना मदत करण्यासाठी (Mentoring) जिल्हा, गट व समूह साधन स्तरावरील पर्यवेक्षीय यंत्रणांनी वर्ग निरीक्षण, पर्यवेक्षण, प्रशिक्षण, पाठपुरावा, आढावा अभियानाचे उद्दिष्ट व अध्यापनशास्त्र याबाबतीत अद्यावत असले पाहिजे.
विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन	अध्यापनात सुधारणा करण्यासाठी, ठराविक कालावधीने विद्यार्थ्यांचा अध्ययन स्तर शिक्षकाला व शाळा व्यवस्थापनाला समजण्यासाठी मुलांच्या प्रगतीचे मापन करण्यासाठी मूल्यमापनाची गरज आहे. शैक्षणिक वर्षाच्या आरंभीला पायाभूत चाचणी तर वर्ष अखेरची चाचणी यातून विद्यार्थ्यांचा अध्ययन स्तर निश्चित करता येईल.

६. गृह अध्यापन आणि स्वयंशिक्षण:-

कोविड१९ या महामारीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण प्रक्रियेमध्ये पालकांना महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडावी लागत आहे. केवळ तंत्रज्ञानाद्वारे १००% विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे अशक्य आहे, हे

दिसून आले आहे. त्यासाठी ऑफलाईन पध्दतीने विद्यार्थ्यांना सक्षम करण्यासाठी नवीन पध्दतीचा वापर केला पाहिजे.

विद्यार्थ्यांनी घरी शिकणे यामध्ये पालकांची भूमिका महत्वाची आहे. त्यासाठी शाळेने तसेच पालकांनी भरपूर छापील साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. जलद वाचन, संख्या साक्षरता व पाठे यासाठी वाचन साहित्य व कार्यपुस्तिका इत्यादी सामग्री शाळेत आणि घरी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून देण्यासाठी समग्र शिक्षा, STARS प्रकल्प व स्थानिक स्वराज्य संस्था पुरेशी तरतूद उपलब्ध करतील. जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था ही गट व ग्रामपंचायत यांना छापील साहित्य व सराव तक्ते तयार करून विद्यार्थ्यांना देण्यासाठी CSR व अशासकीय संस्था (NGO) यांची मदत घेण्यात येईल. संगणक व भ्रमणध्वनी (मोबाईल) यांचा शिकणात वापर करावा लागेल. मात्र दुर्गम भागातील विद्यार्थी व संगणक साक्षर विद्यार्थी यांच्यातील दरी कमी करावी लागेल.

शाळेच्या ग्रंथालयातून छोटी गोष्टींची पुस्तके, अध्यापन अध्ययन साहित्य या आधारे पालक मुलांबरोबर घरी नियमितपणे कोणत्या कृती करू शकतात त्याची यादी तयार करून पालकांना प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. यासाठी खालील उपक्रमे आयोजित करता येतील.

- काही सोप्या कृती, चिठ्ठ्या (लेबल) वाचणे, वर्तमानपत्रातील, नोटांवरील, कॅलेंडरवरील शब्द वाचणे तसेच पुस्तके वाचणे, खेळ खेळणे, गाणी व कविता म्हणणे, आवाजातील योग्य चढ उतारासह गोष्टी सांगणे व मुलांबरोबर संवाद साधणे.
- छापील साहित्याबरोबरच जे पालक शिकण्याचे अन्य साहित्य प्राप्त करू शकतात व ज्यांचेकडे अंतरजाल (इंटरनेट) उपलब्ध आहे असे पालक भ्रमणध्वनीवर शैक्षणिक ॲप डाऊनलोड करून मुलांना मार्गदर्शन करू शकतात. असा संगणकीय मजकूर पाठ्यपुस्तकांमधून क्यूआर कोडद्वारा स्कॅनिंग करिता उपलब्ध आहे. वॉट्सॲप आधारित स्वाध्याय, ऑनलाईन वर्ग व राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद (NCERT) व राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (SCERT) यांच्याद्वारा उपलब्ध करून दिलेली यूट्यूबवरील दृक-श्राव्य साधने शैक्षणिक मूल्यमापनाचे सामर्थ्य प्राप्त करण्यासाठी पालकांना उपलब्ध असतील. त्याचप्रमाणे पालकांनी मुलांना प्रसारमाध्यमे (Mass Media), दूरदर्शन, रेडिओ यावरील कार्यक्रम व दूरध्वनीद्वारे परस्पर संपर्क, ध्वनीवर्धकावर मोठ्याने वाचन (२-३ मुलांच्या गटामध्ये) याचा वापर करायला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- गाव/मोहल्ला/वस्ती या स्तरावर ग्राम शिक्षण मंडळे गठित करून यामध्ये लहान मुलांमध्ये वाचन, आकलन, लेखन व संख्या आकलन सुधारारे, यासाठी गावातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील/पदवीधर विद्यार्थी आणि लहान मुलांच्या छोट्या छोट्या गटामध्ये चर्चा घडवून आणता येतील.
- सहाध्यायी शिक्षण व गट शिक्षण (भावंडे किंवा जवळचे मित्र याबरोबर शिक्षण) याद्वारे स्वयंशिक्षणाला प्रोत्साहन देता येईल.
- राज्य/जिल्हा स्तरावरून सुरु केलेल्या शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सहभागासाठी त्यांना प्रोत्साहन व पाठिंबा देणे यासाठी पालकांचे सक्षमीकरण करावे.
- गुगल रीड अलॉग, पिंटरेस्ट, शब्द जुळवणे खेळ इत्यादी ॲपचा उपयोग करून ओघवते वाचन करण्याची क्षमता वृद्धिंगत करता येईल. त्यातून विद्यार्थ्यांची ओघवत्या वाचनामधील प्रगती पाहता येईल.

७. सुकाणू समितीचे गठन, भूमिका व जबाबदारी:-

मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्य व जिल्हापातळीवर सुकाणू समिती गठीत करण्यात येत आहे. किमान तीन महिन्यातून एक बैठक घेऊन सदर समिती मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान या अभियानाचे दिशादर्शन करेल.

राज्य व जिल्हास्तरावरील सुकाणू समित्यांची रचना खालील प्रमाणे असेल.

७.१. राज्यस्तरीय सुकाणू समिती:-

अ. क्र.	नाव	पदनाम
१	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग	अध्यक्ष
२	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, महिला व बाल विकास विभाग	सदस्य
३	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, ग्राम विकास विभाग	सदस्य
४	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, आदिवासी विकास विभाग	सदस्य
५	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, अल्पसंख्याक विकास विभाग	सदस्य
६	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सामाजिक न्याय विभाग	सदस्य
७	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, नगर विकास विभाग	सदस्य
८	आयुक्त, शिक्षण महाराष्ट्र, पुणे	सदस्य
९	संचालक (प्राथमिक), शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र, पुणे	सदस्य
१०	संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे	सदस्य
११	सहसचिव/उपसचिव (विद्यार्थी विकास), शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.	सदस्य
१२	अध्यापन व अध्यापनशास्त्र या क्षेत्रातील २ तज्ञ (अध्यक्षांद्वारा ३ वर्षासाठी भाषा व गणितासाठी नामनिर्देशित प्रत्येकी १)	सदस्य
१३	अशासकीय संस्था १ प्रतिनिधी (अध्यक्षांद्वारा ३ वर्षासाठी नामनिर्देशित)	सदस्य
१४	राज्य प्रकल्प संचालक, समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई	सदस्य सचिव तथा अभियान संचालक

७.२. जिल्हास्तरीय सुकाणू समिती:-

अ. क्र.	नाव	पदनाम
१	आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका/उपसंचालक मुंबई विभाग / जिल्हाधिकारी (इतर सर्व जिल्हे)	अध्यक्ष
२	अतिरिक्त आयुक्त बृहन्मुंबई (शिक्षण)/मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद/सहाय्यक शिक्षण संचालक, मुंबई विभाग	मिशन डायरेक्टर
३	आयुक्त, महानगरपालिका (संबंधित जिल्ह्यातील)	सदस्य
४	उपायुक्त/प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग	सदस्य
५	संचालक, विभागीय विद्याप्राधिकरण (मुंबई)/प्राचार्य, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था	सदस्य
६	उपआयुक्त महिला व बालविकास/उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी एकात्मिक बाल विकास	सदस्य
७	उपआयुक्त/जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी	सदस्य
८	जिल्हा शिक्षण अधिकारी (प्राथमिक), जिल्हा परिषद	सदस्य
९	शिक्षण अधिकारी/प्रशासन अधिकारी महानगरपालिका	सदस्य
१०	अध्यापन व अध्यापनशास्त्र या क्षेत्रातले २ तज्ञ (अध्यक्षांद्वारा ३ वर्षासाठी भाषा व गणितासाठी नामनिर्देशित प्रत्येकी १)	सदस्य
११	प्राचार्य, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था/जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथ.) (जिल्हा सुकाणू समितीने मान्य केलेले)	सदस्य सचिव

७.३. राज्य प्रकल्प सनियंत्रण कक्ष (PMU):-

राज्यस्तरीय प्रकल्प सनियंत्रण कक्ष समग्र शिक्षा अंतर्गत कार्यरत राहिल. राज्य प्रकल्प संचालक हे या अभियानाचे राज्य अभियान संचालक असतील. या कक्षासाठी तज्ञ व तांत्रिक कर्मचारी यांच्या सेवा प्रतिनियुक्ती/बाह्य संस्थेकडून मानधन तत्वावर उपलब्ध करून घेण्याचे अधिकार राज्य अभियान संचालक यांना असतील.

राज्य प्रकल्प सनियंत्रण कक्ष (PMU संरचना):-

अ. क्र.	नाव	पदनाम
१	राज्य प्रकल्प संचालक, समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई	अध्यक्ष तथा राज्य अभियान संचालक
२	संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे	सदस्य सचिव
३	शिक्षण संचालक (प्राथमिक), प्राथमिक शिक्षण संचालनालय	सदस्य
४	राज्य प्रकल्प समन्वयक तथा सहसंचालक, समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई	सदस्य

अ. क्र.	नाव	पदनाम
५	उपसंचालक (वित्त व लेखा), समग्र शिक्षा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई	सदस्य
६	उपसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद (संचालकांद्द्वारा नामनिर्देशित)	सदस्य

७.४. जिल्हा प्रकल्प सनियंत्रण कक्ष (PMU):-

अतिरिक्त आयुक्त मनपा, मुंबई/शिक्षण उपसंचालक, मुंबई विभाग/मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद हे संबंधित कार्यक्षेत्रासाठी पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाचे त्या स्तरावर अभियान संचालक असतील. जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)/शिक्षण निरीक्षक, मुंबई हे या अभियानाचे उप प्रकल्प संचालक असतील. गट व शहर साधन केंद्र स्तरावर कार्यरत सहा विषय साधन व्यक्तींपैकी एकासाधन व्यक्तीची पूर्णवेळ नोडल व्यक्ती म्हणून ते नियुक्ती करतील. जिल्हास्तरीय कक्षासाठी गरजेनुसार समग्र शिक्षा अंतर्गत जिल्हा व तालुका स्तरावरील संगणक प्रोग्रामर/MIS Coordinator/Data Entry Operator तसेच जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेतील विषयतज्ज्ञ/साधनव्यक्ती (समावेशित शिक्षण) यांच्या सेवा मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान या अभियानाचे संचालक यांना उपलब्ध करून घेता येतील.

जिल्हा प्रकल्प सनियंत्रण कक्ष (PMU संरचना):-

अ. क्र.	नाव	पदनाम
१	अतिरिक्त आयुक्त बृहन्मुंबई महानगरपालिका/मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद /सहाय्यक शिक्षण संचालक मुंबई विभाग	अध्यक्ष तथा अभियान संचालक
२	आयुक्त, महानगपालिका (संबंधित जिल्ह्यातील)	सदस्य
३	उपायुक्त/प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग	सदस्य
४	संचालक, विभागीय विद्याप्राधिकरण (मुंबई)/प्राचार्य, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था	सदस्य
५	उपआयुक्त महिला व बालविकास/उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी एकात्मिक बाल विकास	सदस्य
६	उपआयुक्त/जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी	सदस्य
७	जिल्हा शिक्षण अधिकारी (प्राथमिक), जिल्हा परिषद	सदस्य
८	शिक्षण अधिकारी/प्रशासन अधिकारी महानगपालिका	सदस्य
९	प्राचार्य जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था/जिल्हा शिक्षण अधिकारी (जिल्हा सुकाणू समितीने मान्य केलेले)	सदस्य सचिव

७.५. सनियंत्रण कक्षाच्या कर्तव्य व जबाबदाऱ्या:-

- राज्य व जिल्हास्तरीय अंमलबजावणी करणाऱ्या सर्व यंत्रणांमध्ये समन्वय निर्माण करणे.
- अध्ययन अध्यापन साहित्य विकसित करणे, शिक्षकांचे प्रशिक्षण यासाठी मदत करणे.
- या अभियानाची अंमलबजावणी सुलभरीत्या व्हावी यासाठी संबंधितांकडून वेळोवेळी आढावा बैठका आयोजित करणे.
- माहितीवर आधारित डॅशबोर्ड तयार करणे, निर्णय प्रक्रियेला व अध्ययन-अध्यापनात सुधार होण्यासाठी या माहितीचा उपयोग करणे.

या अभियानाची प्रभावी व परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध संस्थांची भूमिका व जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे:

संस्थेचे नाव	भूमिका व जबाबदारी	विवरण
समग्र शिक्षा, मुंबई	राज्यात अंमलबजावणी करण्यासाठी आर्थिक तरतूद उपलब्ध करणे व अभियानाचे सनियंत्रण करणे.	केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाशी समन्वय. अभियानासाठी तरतूद व खर्च यांचे व्यवस्थापन. <ul style="list-style-type: none"> • राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद व जिल्हा स्तरावर निधी वितरण. • जमा-खर्च व्यवस्थापन व त्यासंबंधी प्रशासकीय कार्यवाही. • संपादनूकीचा दर्जा उंचावण्यासाठी अध्ययन-अध्यापन साहित्य विकसन, छपाई व वितरण. • सनियंत्रणासाठी ॲप/पोर्टल यांची निर्मिती. • विद्यार्थ्यांचा अध्ययनस्तर निश्चित करणारी साधने राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद यांच्या मदतीने विकसित करणे. राज्य स्तरावर प्रगतीचा आढावा घेणे. सुकाणू समितीस अद्यावत माहिती देणे. • सदर अभियान एक चळवळ होण्यासाठी विविध घटकांचा प्रभावी सहभाग घेणे. • सदर अभियानासाठी संबंधित यंत्रणांना वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना, नियोजनासाठी नमुने उपलब्ध करणे.
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र.	या अभियानाच्या विद्याविषयक अंमलबजावणीसाठी नोडल एजन्सी	<ul style="list-style-type: none"> • राष्ट्रीय स्तरावरील सदर अभियानास अनुसरून राज्याच्या गरजेनुसार सदर अभियानास जोडणे. • या अभियानाचा पाच वर्षासाठी कालबद्ध कृतीकार्यक्रम तयार करून अंमलबजावणी करणे.

संस्थेचे नाव	भूमिका व जबाबदारी	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> • शिक्षक, अंगणवाडी सेविका यांच्यासाठी अध्ययन-अध्यापन संदर्भ साहित्याचे व दिक्षा अॅपवर विद्यार्थ्यांसाठी ई-संदर्भ साहित्याचे विकसन आणि भाषांतर करणे. • यापूर्वी शाळांना उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या गणित पेटी, विज्ञान पेटी, भाषा पेटी इत्यादी साहित्याचा परिणामकारक वापर होतो किंवा कसे, याची खात्री करणे. • विविध प्रशिक्षणांची अंमलबजावणी करणे. • विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या अध्ययन शैलीनुसार शिक्षक व विद्यार्थी यांचेकरिता अध्ययन-अध्यापन साहित्याची निर्मिती. • विद्यार्थ्यांचे पायाभूत सर्वेक्षण तसेच विविध चाचण्या, राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण (NAS)/राज्य संपादनूक सर्वेक्षण यांची अंमलबजावणी करणे. त्यातील निकालांचे जिल्हानिहाय व गटनिहाय विश्लेषण करून दर्जा उंचावण्यासाठी कृती कार्यक्रम तयार करणे. इयत्तानिहाय अध्ययन निष्पत्ती (Learning Outcomes) याचे भाषांतर करून सर्व स्तरातील क्षेत्रीय अधिकारी व जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेतील अधिव्याख्याता, साधन व्यक्ती यांचे सक्षमीकरण करणे. • मुख्याध्यापक, शिक्षक व अंगणवाडी सेविका यांचेसाठी जाणीव जागृती करणारे प्रशिक्षण विकसित करणे. • विद्याविषयक क्षेत्रनिहाय गरज ओळखून शिक्षकांना मदत करणे. • या अभियानाच्या सनियंत्रण व मूल्यमापनासाठी समग्र शिक्षा कार्यालयाशी समन्वय ठेवणे. • अध्ययन निष्पत्तीशी (Learning Outcome) सुसंगत विविध प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध व प्रसारित शैक्षणिक साहित्य, हस्तपुस्तिका, गृहकार्याचे नियोजन व ई-साहित्य याचे विकसन व वितरण करणे.

संस्थेचे नाव	भूमिका व जबाबदारी	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> याशोगाथांचे संकलन व दस्तऐवजीकरण करणे.
स्थानिक स्वराज्य संस्था	अंमलबजावणी करण्यासाठी आर्थिक तरतूद उपलब्ध करणे व अभियानाचे सनियंत्रण करणे.	<ul style="list-style-type: none"> समग्र शिक्षाचे समन्वयाने या अभियानाचे जिल्हा स्तरावर व्यवस्थापन, सनियंत्रण. प्रशिक्षण, अध्ययन-अध्यापन सामुग्री यासाठी अंदाज पत्रकीय तरतूद व खर्चाचे व्यवस्थापन. शाळा स्तरावर निधी वितरण व उपयोगिता. अभियानाची परिणामकारकता दरमहा तपासून माहितीचे संकलन, विश्लेषण व त्यानुसार कृती कार्यक्रमाचे नियोजन व अंमलबजावणी. वेळोवेळी प्रगतीसाठी आढावा बैठका इयत्ता १ ली ते ३ री साठी १०० टक्के शिक्षकांची नियुक्ती करण्यात आली आहे याची खात्री करणे. यापूर्वीचे जिल्हा गुणवत्ता कक्ष या शासन निर्णयाने व्यपगत करण्यात येत आहेत.
जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था	शाळा व शिक्षक यांना प्रशिक्षण व विद्याविषयक मदत (Academic Support)	<ul style="list-style-type: none"> गट व समूह साधन स्तरावर शिक्षकांचे प्रशिक्षण व प्रशिक्षणाचा परिणाम तपासणे. वर्ग व शाळा भेटीसाठी केंद्रप्रमुख, मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि साधन व्यक्ती यांना व्यावसायिक विकासासाठी प्रशिक्षण व सक्षमीकरण. पालक सहभागासाठी जागरुकता निर्माण करणाऱ्या उपक्रमांचे नियोजन व अंमलबजावणी करणे. प्रशिक्षणातून Learning Loss टाळण्यासाठी नियोजन करणे. अभियानाशी संबंधित सर्व घटकांशी समन्वय व सहकार्य करणे. याशोगाथांचे संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करणे.
गट व केंद्र साधन स्तर	गट व समूह स्तरावर अंमलबजावणी	<ul style="list-style-type: none"> या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी शिक्षकांना मदत, सनियंत्रण, माहितीचे संकलन करणे. विशेष गरजा असलेली व संथ गतीने शिकणारी मुले यांना वैयक्तिक मार्गदर्शन व मदत करणे.

संस्थेचे नाव	भूमिका व जबाबदारी	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> वर्ग निरीक्षण व मार्गदर्शन करणे. या अभियानातील यशस्वी ठरलेल्या नाविन्यपूर्ण शैक्षणिक प्रयोगांचे परस्पर आदान प्रदान करणे.
महिला व बालविकास/एकात्मिक बालविकास योजना	अंगणवाडी/ बालवाडी सेविका व मदतनीस यांना मदत	<ul style="list-style-type: none"> बालसंगोपन व पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियान यांची सांगड घालणे. शिक्षण विभागाच्या समन्वयाने या विभागाशी संबंधित बालविकास प्रकल्प अधिकारी, अंगणवाडी/बालवाडी सेविका, एकात्मिक बालविकास योजना पर्यवेक्षक, प्रशासक, पालक इत्यादी मध्ये जागरूकता व सक्षमीकरण यासाठी उपक्रमांचे आयोजन करणे. अंगणवाडी/बालवाडी सेविकांसाठी त्यांच्या सक्षमीकरणाचे उपक्रम आयोजित करणे. अंगणवाडी/बालवाडी स्तरावर मार्गदर्शनपर पुस्तके, अध्ययन-अध्यापन सामुग्री, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेच्या मदतीने तयार करणे. साहित्याचे अंगणवाडी स्तरावर वितरण व वापर याची खात्री करणे.
ग्रामपंचायत व शालेय व्यवस्थापन समिती	स्थानिक पातळीवर शाळा व शिक्षक यांना मदत	<ul style="list-style-type: none"> या अभियानाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी लोकसहभाग तसेच वित्त आयोगाच्या तरतुदीतून शाळांना आर्थिक मदत. १०० टक्के पटनोंदणी करणे व उपस्थिती कायम राखणे. ३-४ मुलांच्या गटामध्ये मोहल्ला/वस्ती स्तरावर वर्ग घेणे, सहाध्यायींबरोबर अभ्यासास चालना देणे. या अभियानाचे महत्व सर्व पालकांना करून देणे. विद्यार्थी व पालकांशी सातत्यपूर्ण संवाद, अध्ययनातील प्रगती समजावून घेणे. अभ्यासात मागे राहिलेल्या व शाळा सोडून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकण्यास प्रवृत्त करणे.

८. अभियानाविषयी जाणीव जागृती (माहिती, शिक्षण व संपर्क):-

पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाविषयी अधिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी खालील बाबी केल्या जाव्यात:-

- मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाबाबत माहिती आणि निकालांचा आलेख सर्व शाळा ठळकपणे सार्वजनिक ठिकाणी प्रदर्शित करतील.
- सदर अभियानातून शाळेतील शिक्षणाद्वारे विषयवार व इयत्तावार प्राप्त करावयाची अध्ययन निष्पत्ती (Learning Outcomes) शाळेचे मुख्याध्यापक व शिक्षक यांना अवगत केल्या जातील.
- राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद यांच्या माध्यमातून शाळा, शिक्षक व पालक यांचेकरीता भितीपत्रके, पत्रे, सामाजिक माध्यमे संदेश, आकाशवाणी व दूरदर्शन वरील भाषणे इत्यादी संपर्क सामग्री तयार करून प्रसारित करेल.
- मुलांना घरी शिकण्यासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित सोपी सामग्री, गमतीदार अशा कृती व कृतीपुस्तिका उपलब्ध करण्यात येतील.
- सदर अभियान ही एक लोकचळवळ होण्यासाठी वेळोवेळी ग्राम जागरूकता बैठक/सभा, शालेय मेळा, पुस्तक जत्रा, वाचनाचे कार्यक्रम, गोष्टींचा मेळा, गणित मेळा इत्यादी उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येईल. यामध्ये ग्रामपंचायत/शाळा व्यवस्थापन समिती यांची भूमिका महत्वाची असेल.

९. आर्थिक तरतूद व त्याचा वापर:-

मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानासाठी समग्र शिक्षा व इतर संबंधित प्रकल्प (उदा. STARS) वार्षिक कार्ययोजना व अंदाजपत्रकातील तरतुदीचे अधीन राहून निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल. समग्र शिक्षा च्या नियमावलीनुसार निधी वितरण व लेखा परिक्षण केले जाईल. याव्यतिरिक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था त्यांचेकडील तरतूद अन्य उपक्रमांसाठी स्थानिक पातळीवर उपलब्ध करून देऊ शकतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याच्या संगणक संकेतांक २०२११०२७१४५६५६५०२१ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार आणि नावाने.

(राजेंद्र पवार)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत:

- १) राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई.
- २) मा.मुख्यमंत्री/मा.उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ३) मा. मंत्री/मा. राज्यमंत्री, (शालेय शिक्षण) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ४) अपर मुख्य सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय, मुंबई

- ५) प्रधान सचिव तथा मुख्य निवडणूक अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई.
- ६) आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- ७) राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- ८) संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ९) शिक्षण संचालक (माध्यमिक व उच्च माध्यमिक), शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- १०) शिक्षण संचालक (प्राथमिक), शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- ११) सर्व विभागीय शिक्षण उपसंचालक.
- १२) प्राचार्य, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था (सर्व).
- १३) शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक/माध्यमिक)/सर्व शिक्षण निरीक्षक बृहन्मुंबई महानगरपालिका.
- १४) प्रशासन अधिकारी, महानगरपालिका, (सर्व).
- १५) निवड नस्ती (कार्यासन एसडी-६).